

**TÜRK ATASÖZLERİNDE DOĞAL ÇEVRE ALGISI VE ÇEVRE
EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ****NATURAL ENVIRONMENT PERCEPTION IN TURKISH
PROVERBS AND ITS' IMPORTANCE IN TERMS OF
ENVIRONMENTAL EDUCATION**

*Ufuk KARAKUŞ**
*Murat KEÇE***

Özet:

Bu çalışmada, Türk halk kültürünün önemli yapı taşlarından biri olan atasözleri üzerinden, Türklerin doğal çevre algısı ve bunun çevre eğitimi açısından önemi analiz edilmiştir. Giriş bölümünde, doğal çevre ve insan etkileşimi hakkında kuramsal bir bilgi zemini oluşturulduktan sonra, çalışmanın temel kavramları olan Türk kültürü-atasözü ilişkisi ve çevre eğitimi açısından atasözlerinin önemi hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın diğer kısımlarında farklı kaynaklardan taranarak inceleme kapsamına alınan doğal çevre ile ilgili 507 Türk atasözünden yola çıkarak, Türklerin bitki örtüsünü, hayvanları, iklimi, toprağı ve suyu çevresel değer açısından nasıl algıladıklarının analizleri yapılmıştır. Yapılan incelemede Türklerin doğal çevre algısı açısından iklimle ilgili söylenen atasözlerinin ilk sırayı aldığı, bunu iklim ve hayvanlara ilişkin söylenen atasözlerinin takip ettiği görülmektedir. Toplumun hafızasına kazanmış olan atasözlerinin çevre eğitimi açısından çok önemli olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Atasözleri, Çevre, Doğal Çevre, Çevre Eğitimi, Coğrafya Eğitimi.

Abstract:

In this study, it has been analyzed that the perception of the natural environment and the importance of environmental education over the Turks in Turkish proverbs which is one of the important building blocks of folk culture. In the introduction, after a theoretical knowledge base about the natural environment and human interaction have been established, information is given about the basic concepts of the study such as Turkish culture-proverbial relationships and importance of proverbs in terms of environmental education. In other parts of the study, it has been analyzed that how they perceive Turkish vegetation, animals, climate, soil and water in terms of the environmental value based on 507 Turkish

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı – Ankara ukarakus@gazi.edu.tr

** Arş. Gör., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı – Ankara muratkece@gazi.edu.tr

proverbs which were searched and included in the study from different sources related to the natural environment. It has been seen in the examination that Turks have great importance of proverbs that contains climate on the perception of the natural environment of the first place, and it is followed by proverbs about the climate and animals. It was put forward that the proverbs which are etched in public memory is very important in terms of environmental education.

Key words: Turkish Proverbs, Environment, Natural Environment, Environmental Education, Geography Education.

1. Giriş

Toplumların uzun süren gözlem, deneme ve tecrübeleri sonucu ortaya çıkan atasözleri; ait olduğu toplumun değer yargılarının, dünya görüşlerinin anlaşılmasını sağlayan önemli bir araç olarak görülmektedir. Ayrıca atasözleri, insanın içinde yaşadığı çevrenin geçmiş ya da bugünkü özelliklerinin açıklanabilmesi bakımından son derece önemli bir işlevi üstlenmektedirler. Toplumlar kendi kültürlerini oluştururken yaşadığı doğal çevre şartlarından etkilenecek, bir dünya algısı ortaya koymaya çalışmışlardır. Bütün toplumların gelenek-göreneklerinde, yeme alışkanlıklarında, giyinme tarzlarında ve davranış özelliklerinde yaşadıkları doğal çevrenin etkilerini görmek mümkündür. Doğal çevrenin insan üzerindeki etkisi 1800'lerin ortalarından itibaren özellikle coğrafyacılar tarafından çok tartışılan çevreci determinizm akımının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Özgüç ve Tümertekin, 2000). Çevreci determinizm insanın doğanın kontrolünde olduğunu, doğal çevre faktörlerinin insanı ve insana ait olan bütün unsurları etkilediğini savunan bir bakış tarzıdır. Orta Çağlarda çevresel etki ve çevreye uyarılma fikri, ırk ve kültür bakımından farklılıkları ortaya koymada kullanılmıştır. Bu uygulama sadece batıda değil İbn-i Haldun'da olduğu gibi doğu toplumlarında da hayat bulmuştur.

1900'lü yılların başlarında itibaren çevreci determinizm eleştiriler almaya başlamış; insanı ön plana çıkaran posibilizm akımı ortaya çıkmıştır. İnsanın kendi yetenekleri ve aklıyla çevreyi kontrol edebileceği mantığına dayanan bu akım 1930'lardan sonra kabul görmüştür (Özgüç ve Tümertekin, 2000). Gerçi sonraki dönemlerde her iki akımı da birleştirmeye çalışan probabilizm (olabilircilik) akımı ortaya çıksa da doğal çevrenin insan üzerindeki etkileri her zaman araştırılan konular içerisinde olmuştur.

Gerçekten de belli bir coğrafi çevrede yaşayan insan, çoğu zaman onun doğal süreçlerinin denetiminde faaliyet gösterir ve mücadele eder. Giyeceğinden yiyeceğine, barınacağı yerden davranış biçimine kadar çevresel faktörler, insan hayatı üzerinde belirleyici olur. Bu doğrultuda bir

toplumun incelenmesinde atasözlerinin yol gösterici bir nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır (Doğanay, 1999: 49).

Canlı ve cansız tüm varlıkların yaşam alanı olan çevre ve çevre algısına yönelik söylenmiş atasözleri de toplumun o yöndeki duygu ve düşüncelerini yansıtmaktadır. İnsanoğlu çevreyi etkiler ve ondan etkilenir. Dünya üzerinde her bir ülkenin çevre düzenlemesi, çevredeki canlılara bakışı birbirinden farklıdır. Bazı ülkelerin son derece temiz ve düzenli caddeleri olmasına rağmen bazı ülkelerde bu duruma rastlanılmaktadır. Bu anlamda Türk toplumunda çevre algısının nasıl şekillendiği merak konusudur. Çevre temizliği, çevre düzeni, doğal çevreye ve doğal çevredeki canlılara bakış açısı gibi konular incelenecek temalar arasında yer almaktadır.

1.1. Türk Kültürü ve Türk Atasözleri

Kültür, bir milletin algıladığı duygular, ortaya koyduğu düşünceler, uyguladığı davranışlar, gösterdiği beceriler, ürettiği bilgiler, müşahhaslaştırarak abideleştirdiği estetik değerler, şekillendirdiği sosyal yapılar, tatbik ettiği dinî, ahlâkî, hukukî, iktisadî ve teknolojik sistemler ve nihayet kendi varlığı hakkında ulaştığı tarih şuuru gibi bütün bu unsurlardır. O milletin zaman içinde yaşadığı realiteler, gerçeklerdir (Yücel ve Yediyıldız, 1990: 57-58). Başka bir tanımda, bir insan topluluğunun üyelerine has olan öğrenilmiş duygu, düşünce ve davranış kalıplarının tamamına kültür denmektedir (Nirun vd., 1990: 255). Kültüre ilişkin söz konusu tanımların ortak özelliği, insan ve insan yaşamına özgü bir nitelik taşıdığıdır (Talas, 2005: 274). Atasözleri ise büyük çoğunluğu ile anonim mahiyet taşıyan, yani ilk defa ve ne zaman ortaya atıldıkları bilinmeyen, halk topluluklarının asırlar boyunca karşılaştıkları hadiselerden ve tecrübelerden ilham alarak ortaya atıkları, benimsedikleri ve kendilerinden sonra gelecek nesillere devrettikleri nasihatler, yol gösterici tavsiyelerdir (Ötüken, 1971). Aksoy (1970)'a göre atasözleri kalıplaşmış sözlerdir, sözcükler değiştirilip yerlerine aynı anlamda da olsa başka sözcükler konulamayacağı gibi söz diziminin biçimi de bozulamaz. Ayrıca, her ulusun kendi deneyimleri ve bilgeliğiyle oluşturduğu atasözleri, bir dil birliğini dünya görüşünü, yaşayış biçimini yansıttığı gibi o toplumun kültür tarihiyle ilgili önemli ipuçları da vermektedir (Aksan, 2007: 38). Atasözlerinin sahip olması gereken yapısal özellikleri, Parlatur (2008) tarafından aşağıdaki şekilde sıralanmıştır:

- Atasözleri uzun deneme ve gözleme dayanan düşüncelerden doğmuş, kesin hükümler veren hikmetli sözlerdir.
- Geniş halk kitlelerinin yüzyıllar boyunca kullanmakta olduğu bu sözler, halka mal olmuştur ve yol gösterici niteliktedir.
- Halkın ortak değer yargıları doğrultusunda öğüt verir nitelikte bilgece düşüncelerdir.
- Pek çoğu mecazi kurgu içinde kalıplaşmış örnek sözlerdir.

• Ortak değer yargısı olması, halka mal olması, öğüt verir nitelikte bulunması ve geniş halk kitleleri tarafından benimsenmiş olması özelliği ile atasözleri, bir örf hukuku niteliğindedir. Pek çok sorunu ve anlaşmazlıkları çözmede bir yargıç görevindedir.

Atasözleri bir kültürün yansıması olarak düşünülmektedir ve herhangi bir toplumun kültürüne ait olarak, fertlerin ne ile uğraştığı, ilişkilerinde neye önem verdiği, değer yargılarının ne olduğuna ilişkin göstergeler atasözlerinde ifadesini bulmuştur. Dolayısıyla bir milletin atasözlerinde dostluk ve arkadaşlık ilişkilerine yönelik nispeten fazla bulgular olması, o kültürde yetişen fertler tarafından dostluk ve arkadaşlık ilişkilerine verilen önemi betimlemektedir.

Türk atasözlerinin incelenmesinin Türk kültürünün betimlenmesi açısından ve sosyolojik açıdan iki önemi vardır:

İlk olarak Türk atasözleri, Türk toplumunun, Türk kültürünün bir ürünüdür. Burada tespit edilen bulgular Türk toplumunu, Türk kültürünü tanımamızda bize yardımcı olur; Türk toplumunu ve kültürünü birleştiren, bütünleştiren bağları, aynı zamanda bu süreçte ortaya çıkan problemleri tespit edebiliriz.

İkinci olarak, Türk atasözleri, Türk insanın dünyaya bakış açısına, Türk eğitim sistemine ve Türk toplumuna şekil veren unsurlardır. Buradaki tespitler, toplumun sosyal kontrolü, sosyo-kültürel bütünleşmesi konularındaki çalışmalarda yol gösterici olacaktır (Güngör, 1994: 159).

Türk milletinin sosyo-kültürel yapısı içerisinde, kırsal alan-insan etkileşiminin önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Türk kültürünün yapı taşlarında bu etkileşimin izlerini açıkça görebiliriz. Türklerde yaşantı şekillerinden ve ekonomik faaliyetlerinden dolayı kırsal alana ilişkin kültür unsurları ön plana çıkmaktadır. Bunun sonucu olarak da Türkler iklim, toprak, bitkiler ve hayvanlar ile ilgili birçok sözlü ve yazılı kültürel ürünler ortaya koymuşlardır. Bu nedenle Türkler öncelikle, tarımla ilgili atasözleri ve deyimlerde önemli bir zenginlik ortaya çıkarmışlardır (Gürbüz, 2006: 2).

1.2. Çevre, Çevre Eğitimi ve Atasözleri

Canlı varlıkların, hayati bağlarla bağlı oldukları, etkiledikleri ve etkilendikleri mekân birimlerine, o canlının/canlılar topluluğunun yaşam ortamı veya çevre denmektedir (Atasoy, 2006). İnsanoğlunun müdahalesinden etkilenen çevrede olumlu ya da olumsuz bazı değişmelerin meydana gelmesi kaçınılmazdır. Sanayi devrimi ile birlikte kimyasal atıkların çoğalması ve bilimsel-teknolojik gelişmelerin meydana getirdiği kirlilikler çevreyi olumsuz yönde etkilemiştir. Bu anlamda canlıların yaşam alanı olan çevrenin korunması ve kirliliğin önlenmesi konusunda bireylerin bilinçlenmeleri önem kazanmaktadır. Çevre eğitimi, çevrenin korunması için

tutumların, değer yargılarının, bilgi ve becerilerin geliştirilmesi ve çevre dostu davranışların gösterilmesi ve bunların sonuçlarının görülmesi sürecidir (Erten, 2004). Ayrıca, insanın biyofiziksel ve sosyal çevresiyle ilgili değerlerin, tutumların ve kavramların tanınması ve ayırt edilmesini de hedeflemektedir. Bu hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için sürdürülebilir çevre eğitiminin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Sürdürülebilir çevre eğitimi, insanın yaşamı boyunca doğal çevrenin farkına varıp, onunla ilişkilerinde hassas dengeye bağlı kalmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla doğal çevrenin algılanması ve korunmasında, toplumların kültürel öğeleri ve bu öğelerin öğretileri önemli bir yer tutmaktadır.

Türk kültürünün önemli yapı taşlarından biri olan atasözleri, Türklerin doğal çevreyi nasıl algıladığını ve doğal çevre ile ilişkilerinin nasıl olduğunu ortaya koymada kullanılacak çok önemli kültürel kanıtlardır. Türk kültüründe doğal unsurlara yönelik söylenmiş ve milletin hafızasına kazanmış birçok atasözü mevcuttur. Bu atasözleri Türk insanının toprağa, hayvanlara, bitkilere ve diğer doğal unsurlara bakış açısını ortaya koymaktadır. Türk atasözlerinde çevre ile ilgili zengin bir bakış açısının olması; doğal çevreye önem verildiğinin, bireyler üzerinde doğal çevre bilinci oluşturulmasının önemli olduğunun bir göstergesidir. Çevreye karşı davranışların kazanılmasında okullarda verilen eğitimin önemi bilinmekle birlikte, çevre eğitiminde bunun yeterli olmadığı yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur (Murphy, 2002; Erten, 2004; Uzun ve Sağlam, 2005; Negev vd., 2008; Dibgy, 2010; Karatekin, 2011). Amaçlanan söz konusu davranışların gerçekleşmesinde toplumu oluşturan insanların eğitim düzeylerinin ve maddi gelir kaynaklarının önemli olduğu tespit edilirken; sosyal ve kültürel unsurların da bu davranışların kazandırılmasında çok önemli etkiye sahip oldukları vurgulanmaktadır (Negev vd., 2008; Dibgy, 2010; Karatekin, 2011).

Diğer taraftan çevre eğitimi, deneyimlere dayandığı için yaşamın ilk yıllarından itibaren bu deneyimlerin kazandırılması gerekmektedir. Bu deneyimler sayesinde küçük çocuklarda yaşam boyu devam edecek doğal çevreye yönelik davranışlar, beceriler ve değerler kazandırılmaktadır (Wilson 1996 Akt. Gülay, 2011: 241). Bu açıdan bakıldığında atasözleri içerisinden çevre ve çevre eğitimi ile ilgili olanlar seçilerek çocukların çevre eğitimlerinde kullanılması uygun olacaktır.

Literatürde doğrudan Türk kültürünün çevre algısı üzerine yansımalarını ifade eden atasözleri ile ilgili çalışmalar görülmemesine rağmen, dolaylı olarak bölgesel atasözlerinin coğrafi analizleri üzerine yapılmış çalışmaların olduğu tespit edilmiştir (Yaşar ve Öрге, 2007; Gülüm, 2009; Başbüyük ve Akpınar, 2010).

2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Türk kültürünün önemli yapı taşlarından biri olan Türk atasözlerinden yararlanarak, Türklerin doğal çevre algısı ve doğal çevreyle ilişkilerinde çevreye ait hangi unsurların ön plana çıktığının tespit edilmesi ve bunun çevre eğitimi açısından önemini vurgulanmasıdır.

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada Türk atasözlerinde çevre algısı ve çevreye bakış açısını incelemek amacıyla nitel araştırma yöntemine göre hareket edilmiştir. Veri toplama aracı olarak ise nitel araştırmalarda sıklıkla tercih edilen doküman incelemesi tekniğinden yararlanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2006: 187). Dokümanlar, nitel araştırmalarda etkili bir şekilde kullanılması gereken önemli bilgi kaynaklarıdır. Bu çalışmada da Türk atasözlerindeki çevre algısı ve çevreye bakışı incelemek amacıyla Aksoy (1970), Ötüken (1971), Gürbüz (2006), Atasoy (2006), Parlatır (2008), Yurtbaşı (2012) ve Türk Dil Kurumu çevrimiçi (2012) Türk atasözleri sözlükleri taranmıştır. Atasözleri uzman görüşlerine başvurularak doğal unsurlar açısından sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmadan elde edilen sonuçlar yorumlanmaya çalışılmıştır.

3.2. Verilerin Analizi

İlgili literatürdeki kaynaklardan taranan atasözlerinin belli temalar altında toplanmasından sonra verilerin analiz edilmesi aşamasına geçilmiştir. Bu noktada verilerin analizinde betimsel analiz tekniğinden yararlanılmıştır. Betimsel analizde elde edilen veriler, daha önceden belirlenen temalara göre özetlenir ve yorumlanır (Altunışık vd., 2001; Yıldırım ve Şimşek, 2006: 224).

4. Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde Türk atasözlerindeki çevre algısını belirlemek amacıyla kaynak taraması sonucu (Aksoy, 1970; Ötüken, 1971; Gürbüz, 2006; Parlatır, 2008; Yurtbaşı, 2012; TDK Atasözleri Sözlüğü, 2012) ulaşılan atasözlerinin sınıflandırılmasına (iklim, toprak, su, hayvanlar ve bitkilerle ilgili olan) ve bu sınıflandırma işlemine ilişkin yorumlara yer verilmiştir. Ulaşılan atasözlerinden cümle yapısı olarak doğal çevre unsurlarının adının geçtiği ancak içerik olarak insan ve toplum yaşamına ilişkin anlatıların yer aldığı değişmeceli anlamlı atasözleri, doğrudan doğal çevre algısına yönelik olmadığı gerekçesiyle araştırma dışında tutulmuştur. Araştırma sonucunda, Türk atasözleri, sözlerinin derlendiği kaynaklarda çevre algısına ilişkin toplamda 507 atasözü tespit edilmiştir.

Tespit edilen 507 atasözü incelendiğinde en fazla iklimsel olayların (135) atasözlerine konu olduğu görülmektedir. Bunu bitkilere yönelik söylenmiş (122) atasözleri takip ederken; hayvanlarla ilgili 113 atasözü üçüncü sırada yer almaktadır. Daha sonra toprakla ilgili söylemiş 74 atasözü ve suyla ilgili 63 atasözünün olduğu tespit edilmiştir. Çevreyle ilgili tespit edilen söz konusu atasözlerinin analizinde 507 atasözünün tamamına yer verilmemiş, içlerinden en dikkat çekenler üzerinden tartışma ve yorumlar yapılmıştır.

4.1. Türk Atasözlerinde İklim Algısı

Çalışmada Türk milletinin iklime ilişkin bakış açısını ve iklim algısını yansıttığı düşünülen 135 atasözü tespit edilmiştir. Genel olarak ilkbahar mevsimi üzerine üretilmiş atasözlerinin yoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, “Nisan ağlar, mayıs gülerse, çiftçi sevinir”, “Martta tezek kuruya, nisanda seller yürüye”, “Martta yağmasın, nisanda dinmesin” gibi atasözlerinde hava olaylarına ilişkin olması arzulan durumlar dikkat çekmektedir. Diğer taraftan farklı mevsimlere ait aylarda nasıl giyinmesi gerektiğine ilişkin (öğüt niteliğinde) atasözlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıardan bakıldığında Türklerin yaşadıkları çevre ile doğrudan etkileşime giren, doğa ve iklim ile içice bir yaşam sürmekte olan bir kültürden geldikleri anlaşılmaktadır. Bu anlamda atasözlerinde iklime ilişkin bulgulara sıklıkla rastlanması, Türklerin yarı göçebe bir kültürden gelmelerinden kaynaklanan tam bir yerleşik hayatlarının olmaması, dolayısıyla insan yaşamlarının ve konut tiplerinin hava olaylarından (yağmur, kar, don vb) etkilenmeye açık olması şeklinde açıklanabilir.

Mart ayı temalı atasözleri, en sık tekrarlanan atasözleri konumundadır. Söz konusu atasözlerinde mart ayının ilkbahar ile kış mevsimleri arasında bir köprü olduğu ve dikkat edilmesi gereken bir ay olduğu gibi düşüncelere rastlanılmaktadır: “Mart ayların çingenesidir.” “Mart çıkmadıkça dert çıkmaz.” “Martın onundan şubatın sonundan korkutulur.” “Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır.” Yine nisan ayının beşine dikkat edilmesi öğütlenmektedir: “Kork aprilin beşinden, öküzü ayırır eşinden.” Aslında bu atasözünde Türklerin genel olarak nemli iklim bölgelerinden gelmediği, karasal iklim insanı oldukları da anlaşılmaktadır. Çünkü nemli ve sıcak iklimlerde nisan ayı oldukça ılık geçmesine rağmen karasal iklimlerde nisan ayının ortalarına kadar sert hava olayları yaşanmaktadır. Ayrıca “Zemheride yağmur yağacağına yılan yağsın” atasözünün bu dönemlerde kar yağması gerektiği, yağmurun zarar vereceği ve fayda sağlamayacağı belirtilmektedir. Çünkü Türklerin yaşadığı karasal iklim şartlarında ürünler genelde sonbahar ortalarında ekilir ve ürünlerin don olayından etkilenmemesi için kar yağışının olması gerekir. Yetiştirilen ürünler açısından yağışın toplamı önemli olduğu kadar, hangi dönemde ne şekilde yağacağı da önemlidir. O yüzden birçok atasözünde, ürünler açısından yağışın hangi dönemde olması

gerektiği belirtilmektedir. “*Martta yağmasın, nisanın dinmesin*” atasözümüz de bununla ilgilidir. Ürünlerin yeşerme dönemlerinde yağışa ihtiyaç vardır ve yağışlar nisan ayında olursa yetiştirilen ürünler açısından daha iyi olmaktadır. Başka bir yönü de kışın yağın kar hem havayı yumuşatmakta ve böylelikle hastalıkların önüne geçilmekte, hem de kar yağışı yavaş yavaş eriyerek toprağı ve yer altı sularını beslemektedir.

İklimle ilişkin ulaşılan bir diğer bulgu, atasözlerinde rüzgârlara ilişkin bilgilerin de olduğu yönündedir: “*Lodos cehennemden, poyraz cennetten gelmiş*”. İfade edilen atasözünde güneyden esen rüzgârların sıcak bir özellik taşımasına rağmen, kuzeyden esen rüzgârların soğuk karakterde olması vurgulanmaktadır. Yine “*Estiği kadar yağsa dağı taşı sel alır*” atasözünden yaşanan coğrafyada her rüzgârlı havanın yağış getirmedeği bilgisi mevcuttur. Yaz yağmurlarının kısa süreli olup biten yağışlar olmasına ilişkin literatürde benzer içerikli atasözlerine rastlanılmaktadır: “*Yaz gününün yağışı iki sevgilinin dövüşüne benzer*”. Yine atasözlerinden anlaşıldığı üzerine (*Yaz cennetin, kış cehennemden nişanesidir*) Türkler kış aylarını sevmemektedir. Yaz ayları daha çok önemsenmektedir. Çünkü uğraştıkları ekonomik faaliyetler daha çok yaz aylarında yapılmaktadır ve yaz ayları ürünlerin toplandığı, emeklerin karşılığının alındığı dönemler olarak görülmektedir.

Yine coğrafya bilimi literatüründe “ağustos”, yaz mevsiminin bir ayı olarak yer almasına rağmen atasözlerinde bu durum farklı şekilde yorumlanmaktadır: “*Ağustosun on beşinden sonra ere kaftan, ata çul gerek.*” “*Ağustosun yarısı yaz, yarısı kış.*” Diğer taraftan atasözlerinde hangi ay ve mevsimde toprakla ilgili ne tür faaliyetlerin (ağaç dikme, ağaç budama vb.) yapılacağına ilişkin öğütlerin verildiği görülmektedir: “*Mart dokuzunda çıra yak, bağ buda.*” Bu durum yine Türklerin çoğunlukla karasal iklimin etkisi altında olan alanlarda yaşadığının bir göstergesidir. Çünkü karasal iklimde bitkiler kış korumasından nisan ayının başlarında çıkarak uyanmaya başlamaktadırlar. Dolayısı ile budama ve bakım işlemlerinin bitki tamamen canlanmadan yapılması gerekmektedir.

4.2. Türk Atasözlerinde Bitki Algısı

Türk atasözlerinde doğal çevre unsurlarından biri olan bitkilere (ağaçlara) ayrıca önem verildiği anlaşılmaktadır. Ulu bir ağaç Türk kültüründe gücü, azameti simgelemekte ve ağaçlar, doğüstü güçleri olan ilkel din tanrıları olarak görülmektedir. Dolayısıyla ağaç kültürünün Türk kültüründe mistik bir gücü olduğu anlaşılmaktadır (Ergun, 2004). Bu anlamda Türk atasözlerinde olduğu kadar birçok Türk destanında da ağaç kültüne rastlanılmaktadır.

Türk kültüründe ağaç, yeri gelmiş hakanların soyunun dayandırıldığı bir ulu kağan olmuş, yeri gelmiş göğün direği sayılmış, hatta yeri gelmiş “tanrı” sayılmıştır. Ayrıca kayın, çam, kavak ağacı, ardıç ve çınar Türk

kültüründeki en kutsal ağaçlar olarak görülmektedir (Ergun, 2004). Dolayısıyla “ağaç” olgusuna Türk atasözlerinde sıkça rastlanılmaktadır.

Tarihsel süreçte Türk Devletlerinin varlık gösterdiği coğrafyanın, genellikle ağaçlık alanlardan yoksun, yaygın step bitki topluluklarının bulunduğu yerler olduğu düşünüldüğünde Türk kültüründe ağaçlara olan ilginin neden atasözlerinde sıklıkla tekrarlandığı daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü ağaca, yeşile bir hasret vardır ve atasözlerinde bitkilere zarar verilmemesi hususunda önemle durulmaktadırlar.

Bitkiler üzerine söylenen atasözlerinin temelinde ağaca, yeşile karşı bir sempatinin olduğu ve onları koruma, yaşatma sorumlusunun üstlenildiği de anlaşılmaktadır. “Ağaç sevgisi evlat sevgisidir”, “Yaş kesenle baş kesen iflah olmaz”. “Yaş kesen el kurur”. “Yaş ağaca balta vuran el olmaz”. “Yaş kesen baş keser”. “Ağaç sevgisi olmayanda evlat sevgisi olmaz”. “Ağaç yaprağı ile güzeldir” gibi atasözlerinde biraz önce ifade edilen ağaca ve yeşile olan sevgi ve saygının yansıtıldığı düşünülmektedir. Yine Türk Atasözlerinde ulaşılan bir diğer bulgu, meyve verdiği için ağaçların korunup kollandığıdır. “Meyvesiz ağacın dibine varılmaz”. “Meyveli ağaca balta vurulmaz”. “Ağaç yeşert meyve getirsin, oğlan büyüt ekmek getirsin” atasözlerinde meyve veren ağaç cinslerinin diğerlerinden ayrı tutulduğu ve burada ağacı doğaya güzellik katan bir unsur olarak görmekten çok meyvelerinden yararlanıldığı için korunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca “Susuz ağaç meyve vermez” atasözünde ağaçların büyümesi ve meyve vermesi için onlara bakım yapılması gerektiği yönünde bir öğüt söz konusudur. Yine bir bölgede ağaçların fazla olmasının doğal çevreye güzellik katmasının yanında orada yaşayan insanlara bir takım faydalar sağladığına yönelik atasözlerinin olduğu da görülmektedir. Örneğin: *Ağaçsız memleket duvaksız geline benzer. Ağaçlı köyü su basmaz. Bir dalın gölgesinde bin koyun eğlenir. Ağacı çok olan köyün mezarı az olur.* Örnek olarak aldığımız bu atasözlerinde bir bölgede ağaçların fazla olmasının o bölgede yaşayan insanları sel felaketine karşı koruduğu, ağaçların fazla olduğu bölgelerde havanın nispeten daha temiz olduğu için insanların yaşam sürelerinin uzadığı anlatılmaktadır. Yine yazın sıcak günlerinde ağaçların gölgelerinden faydalandığı ve bir memlekette ağaçların fazla olmasının o memleketi duvaklı bir gelin kadar güzel gösterdiği üzerinde durulmaktadır.

“İneğin sütlü olmasın da yurdun otlu olsun” -geçmiş zamandan bugüne- Türklerin göçebe hayvancılıkla uğraştığı ve geniş otlaklara, yaylaklara sahip olma arzusu göz önüne alındığında söz konusu atasözünün bu durumu en iyi açıkladığı düşünülmektedir.

4.3. Türk Atasözlerinde Hayvanlara Bakış

Genel olarak Türk atasözlerinde doğal çevre unsurlarından biri olan hayvanlara bakış açısı incelendiğinde gücün ve azametinin simgesi olan hayvanların (*Aslan kükrerse atın ayağı kösteklenir*) övgü kaynağı olarak

algılanmasına rağmen, yük taşıma işlerinde kullanılan ve gerek gücü gerekse savaşçılık özelliği ile ön planda olmayan hayvanlara daha az önem verildiği anlaşılmaktadır. Yine incelenen atasözlerinden ulaşılan önemli bir bulguya göre, Türk atasözlerinde doğal çevredeki yaralı hayvanlara şefkatle yaklaşılması (*Yaralı kuşa kurşun sıkılmaz*), yaralı olan hayvanların gerekirse tedavi edilmesinin öğütlendiği, onlara karşı daha dikkatli olunması ve onları incitecek davranışlardan kaçınılması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Dile getirilen bu nitelikler Türk atasözlerinde doğal çevrenin bir unsuru olan hayvanlara değer verildiğini, onların da insan yaşamında bir yeri ve önemi olduğunu göstermektedir.

Atasözlerinde özellikle deve ve eşek türünden hayvanlar yük taşımada kullanılan hayvanlar olarak görülmesine rağmen (*Devetabanı, gezer yabanı, Deve yük çeker, köpek solur*) at ise insanın dostu, yoldaşı olan bir hayvan olarak algılanmaktadır: “*Yiğit, yiğide at bağışlar.*” “*Ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli.*” “*At yiğidin yoldaşıdır.*” Söz konusu atasözleri tek tek ele alındığında bunların temelinde yine Türk kültürüne has bazı özelliklerin yer aldığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere “*At, avrat, silah*” üçlemesi Türk kültüründe önemli bir söylemdir. Türklerin eşlerine, silahlarına ve can yoldaşı olarak kabul ettikleri atlarına verdikleri önemi göstermektedir.

Yine hayvanlardan maksimum seviyede faydalanmak için onların aç bırakılmaması ve iyi beslenmesi gerektiği öğütlenmiştir: “*Aç at yol almaz, aç it av almaz.*” “*Arpa verilmeyen at, kamçı zoruyla yürümez.*” Yine kırsal kesim yaşamında özellikle de kış mevsiminde dağdaki aç kalmış kurtların yiyecek bulmak amacıyla koyun sürülerine, yaşanan hanelere saldırmasına karşılık onları koruyacak hayvan olarak *köpeklerin* gösterildiği atasözlerine rastlanılmaktadır: “*Köpeksiz sürüye (köye) kurt girer (iner).*” “*Kurdu ormandan açlık çıkarır.*” Söz konusu atasözlerinde kırsal alanlarda bir köpek beslenmesi, içinde bulunulan yaşam şartları açısından bir zorunluluk olarak algılanmaktadır.

İncelenen atasözlerinde, inek, at, eşek, gibi insan ihtiyacını karşılayan hayvanlar dışında evcil hayvan beslenmesine yönelik bir bulguya rastlanılmamıştır. Bu bulgu, Türklerin batı kültüründe olduğu gibi evcil hayvanlarla (kedi, köpek vs.) iç içe yaşamadıklarının, kültürlerinde böyle bir geleneğin olmadığı bir kanıtı şeklinde yorumlanabilir. Yine kuşlarla ilgili pek fazla atasözüne rastlanılmamasına rağmen göçebe kuşlarla ilgili birkaç atasözüne rastlanılmaktadır.

4.4. Türk Atasözlerinde Toprak Algısı

Türk atasözlerinde toprağın kendine has özel bir yeri vardır. Literatürde, toprak, daha çok vatan, ülke gibi kavramların yerine geçecek şekilde kullanılmıştır. Diğer taraftan, Türk toplumunun yarı göçebe yaşam tarzının hüküm sürdüğü bir kültürden gelmiş olması, toprak ve tarımla ilgili

atasözlerinin yerleşik yaşama geçildikten sonraki aşamada üretildiğini düşündürmektedir. Yine toprağa ilişkin üretilen atasözleri incelendiğinde topraktan bir gelir sağlamaya dönük olarak tarımla ilgili olduğu da görülmektedir. Ayrıca incelenen atasözlerinde, yaşanılması uygun olan bir yerin/ülkenin toprağının hangi niteliklere sahip olması gerektiğine yönelik öğüt ve düşüncelerin olduğu da görülür.

İlgili atasözleri incelendiğinde Türk kültüründe toprağa ilişkin büyük bir sevgi ve saygının olmasının yanında toprağın, gerek doğal afetlere gerekse yabancı kimselere karşı korunması da öğütlenmektedir: *“Toprağını ele sele verme.” “Bir avuç altının olacağına bir avuç toprağın olsun.”* Diğer taraftan *“Kaz öter, saz biterse kaç o memleketten; keklik öter, kekik biterse kal o memlekette”* atasözünde nasıl bir toprak/ülke üzerinde yaşanılacağına yönelik bir öğüdün olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Türklerin tarım toplumu olduğunun bir kanıtı olan atasözlerine rastlamak da mümkündür: *“İneğin sarısı, toprağın karası iyidir”* atasözünde hangi toprak çeşidinin verimli olduğu vurgulanmaktadır. Kara topraklar olarak isimlendirdiğimiz Çernozyom toprakları rengi siyah ve çok verimli topraklar olarak kabul edilir. *“Toprağı işleyen, ekmeği dişler” “Bağda izin olsun yemeye yüzün olsun”* gibi atasözleri toprağın işlendikçe değer kazanacağını ve işe yarayacağını anlatıldığı söylemlerdir. Türk atasözlerinde belli durumlara ilişkin kıyaslamaların yapıldığı da tespit edilmiştir. Bu anlamda *“Yurdun otlusundan kutlusu yeğdir”* atasözünde bir vatan üzerinde huzurlu yaşamının geniş otlaklara sahip olma ülküsünden önde olduğu ve bir toprak/vatan üzerinde mutlu ve huzurlu yaşamının her şeyden (özellikle ekonomik kaygılar) önce geldiği izlenimini doğurmaktadır.

4.5. Türk Atasözlerinde Su Algısı

İncelenen atasözlerinde su ile ilgili olanların nispeten daha az olduğu görülmektedir. Literatürde mecazi anlatımlı içinde dere, ırmak gibi kelimelerin geçtiği atasözleri olsa da bunlar doğrudan çevrenin bir unsuru olan “su” ile ilgili olmadığından söz konusu atasözleri bu kapsamda değerlendirilmemiştir. Ancak doğal çevredeki unsurlardan biri olmasının yanında insanların yaşam kaynağı da olan “su” ya ilişkin olarak *“Su içene yılan bile dokunmaz”* atasözünün aslında “su” kavramına verilen değeri gösterdiği düşünülmektedir. Bu anlamda yine atasözlerinin ortaya çıkışı ile yaşanan coğrafya arasında sıkı bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir anlatımla Türkler bozkır yaşam tarzından geldikleri için yaşam alanlarında deniz, ırmak vs. çok fazla olmaması, suyun varlığını çok değerli kılmaktadır. Ayrıca dini inanış açısından bakıldığında da İslam dininde temizliğin kaynağı olan suya özellikle değer verildiği bilinmektedir. Bu anlamda atasözleri üzerinde dini inanışın yansımalarını görmek mümkün olabilir.

“Bir gün su içeceğin çeşmeyi (suyu) bulandırma” atasözünde içme suyu olarak kullanılan sulara ve temiz su akan çeşmelere hasar verilmemesi, suların kirletilmemesi üzerinde durulmaktadır.

“Akan su yosun (pislik) tutmaz”, “Temiz su akar, durgun su kokar” atasözleri akarsuların durgun sulara göre daha temiz olduğunu ve akarsulardan gerek su içme, gerekse temizlik için su kullanımı noktasında yararlanılabileceğine işaret edilmektedir. Ancak diğer taraftan “İşemekle deniz pis olmaz.” vb. gibi atasözlerinin ise doğal çevre unsurlarından suya bakış açısını yansıtan olumsuz bulgular olduğu düşünülmektedir. Adı geçen atasözlerini ilk kez işiten genç bir bireyin zihninde bunlar yer edecek ve onda olumsuz bir bakış açısı oluşturacaktır. Bu anlamda düşünüldüğünde denize çöp atabilirsin, onu kirletebilirsin gibi bir anlamla karşılaşmaktadır ve her ne kadar deniz pislik tutmaz denilse de denizlerin kirletilmesi istenmeyen bir durumdur. Günümüzde fabrika atıklarının, şehir atıklarının (kanalizasyon) denizlere boşaltılması, aslında bu düşünceye göre hareket edildiğini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında Türk kültüründe içme suyunun temizliğine önem verilirken; denizlerin ve akarsuların kirlenmeyeceği düşüncesi atasözlerinden bir öğreti olarak kalmış olabilir. Bu öğreti toplumda davranışa dönüşerek bunların temizliğinin göz ardı edilmesine ve atıkların atıldığı bir yer olarak algılanmasına yol açmış olabilir.

5. Sonuç ve Tartışma

Çevre; insanlar, hayvanlar, bitkilerin yanında toprak ve su gibi diğer unsurlarında bir arada bulunduğu yaşam alanı demektir. Çevrenin korunması, çevredeki unsurların birbiriyle uyum içinde olması doğal çevrenin varlığını devam ettirebilmesi için vazgeçilmez bir durumdur. Türk atasözlerinde çevreye ve çevredeki unsurlara bakış açısının ele alındığı bu çalışmadan atasözlerinin çevre eğitiminde bir model olarak kullanılabileceği sonucuna varılmıştır. Atasözlerinin zengin bir içeriğe sahip olduğu ve genel anlamda doğal çevreye karşı olumlu bir bakış açısının yansıtılmalarının tespiti söz konusudur.

Atasözleri incelendiğinde en fazla iklimsel olaylara ilişkin atasözlerinin mevcut olduğu görülmektedir. Daha sonra sırayla bitkiler, hayvanlar, toprak ve su üzerine üretilmiş atasözlerinin olduğu tespit edilmiştir. Literatürde iklim olaylarına ilişkin atasözlerinin en fazla sayıda olmasının Türklerin çetin iklim koşullarına sahip bölgelerde yaşamaları ve iklimin etkilerine doğrudan maruz kalan bir yaşam tarzına (bozkır yaşam tarzı) sahip olmaları ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca iklime ilişkin atasözlerinin genellikle toprak, hasat, ürün gibi geçim kaynağıyla ilgili olması Türklerin yerleşik yaşama geçtikten sonra tarımla uğraştıkları bilgisini vermektedir. Ayrıca rüzgârlar, yağış tipleri, mevsimlere yönelik

atasözlerine de rastlanması, kişinin iklimin unsurları hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamakta ve örtük olarak çevre eğitimi aldığını göstermektedir.

Hayvanlarla ilgili atasözlerine sıklıkla rastlanması, Türklerin doğayla iç içe bir hayat süren kırsal kültürden gelmiş olmalarıyla ve günlük yaşamlarında hayvanların gücünden, etinden, sütünden faydalanmış olmalarıyla açıklanabilir. Atasözlerinde, hayvanlara nasıl davranılmasına, onların neden iyi beslenilmesi gerektiğine, hayvanların insanların dostu olduğuna yönelik çok sayıda atasözüne rastlanılmıştır. Bu durum Türk kültüründe hayvanların değerli bir yeri olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Ayrıca hayvanların niteliklerine ve insanların günlük yaşamlarında hangi işe koşduklarına ilişkin atasözlerinde yer alan bilgilerin, çevre eğitimi ile ilgili olarak toplumdaki bireylerin (özellikle çocukların) hayvanları tanımalarına, onlar hakkında bilgi sahibi olmalarına ve en önemlisi çocuklarda hayvan sevgisinin gelişmesine katkısı olacağı düşünülmektedir.

Bitkilerle ilgili olan atasözlerinde Türklerin ağaca, yeşile ne derece önem verdiğini göstermektedir. Atasözlerinde; ağacın havayı temizlediği, bulunduğu çevreyi güzelleştirip ona hayat verdiği, meyvelerinden insanların ve hayvanların yediği gibi konular üzerinde sıklıkla durulduğu tespit edilmiştir. Dile getirilen bu düşünceler, ağacın (bitkinin) öneminin anlaşılması, ağaç olmazsa karşılaşılabilecek kötü durumların tahmin edilmesi ve insan yaşamına sağladığı faydaların bilinmesi gibi çevre eğitiminin kapsamına giren konularda, bireylerde çevre bilinci geliştirmeye katkı sağlamaktadır. “Ağacı sev, koru” sözüne birçok yerde rastlamışızdır. Ancak öğrenci ağacı neden sevmesi ve koruması gerektiği konusunda yeterince bilinçlendirilmiş mi? Ona bu konuda çevre eğitimi verilmiş midir? Bu noktada okullarda da çevre eğitimi, çevre bilinci konusunda atasözlerinden yararlanılması gerektiği yargısına varılmaktadır.

Literatürde toprak ve su konusuna ilişkin atasözleri çoğunlukla birlikte ele alınmış ve toprağı işleme, tarım amacıyla toprağın kullanılması, bunun için de suya ihtiyaç duyulduğundan bahsedilmektedir. İçme suyunun temiz olmasının sağlık için önemli olduğu vurgulanmakta ve suların kirlenmemesi öğütlenmektedir. Ayrıca toprağın korunması gerektiği, ona sahip çıkılmasının önemi üzerinde durulmakta ve toprak, insanın varlık sebebi olarak ifade edilmektedir. Bunun Türk kültüründe üzerinde yaşanan toprağın (vatan) kutsal sayıldığı ile ilgili olduğu düşünülmektedir.

Atasözleri insanların bilinçaltına yerleşmiş olan öğretilerdir. Bunu ‘akan su pislik(yosun) tutmaz’ atasözünden örneklendirebiliriz. Bu gün insanların çoğunda akarsulara ya da denizlere ufacık bir atık karışması ile oranın kirlenmeyeceği inancı vardır. Bu inanç zaman içerisinde davranışa dönüşmüş ve insanlar akarsulara çöplerini atmakta sakınca görmemişlerdir.

Ancak bunun böyle olmadığı akarsularında atıklarla kirletilebileceği görülmüştür. Aslında burada ifade edilen akan suyun temiz kalması, tuzlanmaması olarak ifade edilmiştir.

Sonuç olarak zengin kültürel mirasımızın bir parçası olan atasözlerinden, çevre eğitiminde yararlanabileceğimiz bol miktarda bulguya rastlanılmıştır. Bu zengin mirasın devamı için atasözlerinin ders kitaplarına girmesi, onların günlük yaşam ya da doğal olaylar açısından tahlillerinin yaptırılması çevre eğitimi açısından son derece önemlidir. Böylelikle daha küçük yaşlardaki bireyler kendi kültür unsurları ile okullarda öğretilen bilgilerin örtüştüğünü görecektir ve öğretilenler davranışa daha kolay dönüşebilecektir.

KAYNAKLAR

- Aksan, Doğan. (2007). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksoy, Ö. Asım. (1970). *Atasözleri ve Deyimler El Kitabı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Altunışık, Remzi, Coşkun, Recai, Yıldırım, Engin ve Bayraktaroğlu, Serkan. (2001). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Adapazarı: Sakarya Kitabevi.
- Atasoy, Emin. (2006). *Çevre İçin Eğitim: Çocuk Doğa Etkileşimi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Başbüyük, Adem ve Akpınar, Erdal. (2010). Erzincan Atasözlerinin Coğrafi Analizi. *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5 (2), s. 862-877.
- Dibgy, L. C. Bety. (2010). *An examination impact of non-formal and informal learning on adult environmental knowledge, attitudes, and behaviors*, Unpublished Doctoral Dissertatio. University of Minnesota, U.S.
- Doğanay, Hayati. (1999). *Coğrafyaya Giriş*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Ergun, Pervin. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Ankara Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Erten, Sinan. (2004). Çevre Eğitimi ve Çevre Bilinci Nedir, Çevre Eğitimi Nasıl Olmalıdır? *Çevre ve İnsan Dergisi, Çevre ve Orman Bakanlığı Yayın Organı*, Ankara: 65/66.25.
- Gülay, Hülya. (2011). Ağaç Yaş İken Eğilir: Yaşamın İlk Yıllarında Çevre Eğitiminin Önemi. *TÜBAV Bilim Dergisi*, 4 (3), s. 240-245.
- Gülüm, Kamile. (2009). Coğrafya Öğretiminde Kullanılabilecek Doğa İçin Söylenmiş Türk ve Türkmen (Türkmenistan) Atasözleri Üzerine Bir Araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1), s. 51-58.
- Güngör Ergan, Nevin. (1994). "Türk Atasözleri ve Deyimlerine Yansıyan Aile Modeli Üzerine Sosyolojik Görüşler". *I. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Dünyada ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler*. Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları III, s. 156-168.
- Gürbüz, Bilal. (2006). *Türk Atasözleri ve Deyimleri*. Ankara: Nobel Yayınevi.

- Karatekin, Kadir. (2011). *Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Çevre Okuryazarlık Düzeylerinin Belirlenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Murphy, P. Timothy. (2002). The Minnesota report card on environmental literacy. *Hamline University, Center for Global Environmental Education*. (ERIC Reproduction Service No. ED 474505).
- Negev, Maya, Sagy, Gonen, Garb, Yaakov, Salzberg, Alan and Tal, Alon. (2008). Evaluating the environmental literacy of Israeli elementary and high school students. *The Journal of Environmental Education*, 39 (2), p. 3-20.
- Nirun, Nihat ve Özönder, M. Cihat, (1990). Türk Sosyo-Kültür Yapısı İçinde Âdetler, Örfler, Görenekler, Gelenekler. *Millî Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*. Ankara: AKM Yayınları, s. 251-264.
- Ötügen, Adnan. (1971). *Türk Atasözleri*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Özgüç, Nazmiye ve Tümeretin, Erol. (2000). *Coğrafya, Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*. İstanbul: Çantay Kitapevi.
- Parlatır, İsmail. (2008). *Atasözleri ve Deyimler -I Atasözleri*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Talas, Mustafa. (2005). Tarihi Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz'e Göre Türk Yemekleri. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (18), s. 273-283.
- Türk Dil Kurumu. (2012). *Atasözleri Sözlüğü*. <http://tdkterim.gov.tr/atasoz/> (E.T: 01.06.2012).
- Uzun, Naim ve Sağlam, Necdet. (2005). Sosyo-Ekonomik Durumun Çevre Bilinci ve Çevre Akademik Başarısı Üzerindeki Etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (29), s. 194-202.
- Yaşar, Okan ve Örgü Yaşar, F. (2007). Çanakkale Atasözleri ve Coğrafi Analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (19), s. 95-105.
- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan. (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yurtbaşı, Metin. (2012). *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: Excellence Publishing.
- Yücel, Yaşar ve Yediöldüz, Bahaeddin. (1990). Millî Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler. *Tarih ve Kültür*, Ankara: AKM Yayınları, s. 57-84.